

IMELDA VEDRICKAITĖ

Antano Vienuolio kelionių apybraižos: klajojantis riteris ar pikaras?

Anotacija: Straipsnyje tiriamos Antano Vienuolio kelionių apybraižos (1930–1951) ir lyginamos su to paties žanro Antano Vaičiulaičio kūriniais. Vienuolio apybraižose išryškėja tendencija, būdinga šiuolaikinei keliavimo erdvės aksiologijai, – išplėsti keliautojo laisvės sferą sakralizacijos sąskaita. Jo kelionių erdvę konstruoja ne tiek *sacrum-profanum* skirtis, vyraujanti magijos ir religijos grindžiamoje sąmonėje, kiek laisvės-suvaržymo būsenų opozicija. Socrealistinėse kelionių apybraižose Vienuolis išlaikė tą pačią homocentrinę vertybių dominantę, kuri vyravo ir jo prieškariniuose tekstuose. Rašytojas glorifikavo keliautojo-antžmogio, atstovaujančio kolektyviniam subjektui, jėgą.

Raktažodžiai: Antanas Vienuolis, kelionių apybraižos, keliavimo erdvės aksiologija, fašizmas, socialistinis realizmas.

Antanas Vienuolis, ruošdamas savo *Raštų* septyntomį, 1955 m. kovą laiške redaktoriui „Gerb. drg.“ Icchokui Gurvičiui iš Sočio rašė jaučiąs nuovargį, imąs save kritikuoti, nenorįs skubėti ir nepageidaujįs spausdinti savo kelionių aprašymų – „jau labai paprastos ir labai skubotai parašytos“¹. Visiškai sutinkant su

1 Rapolas Šaltenis, *Tikras netikras A. Vienuolis*, Kaunas: Spindulys, 1994, p. 171. Beje, Rapolas Šaltenis šios knygos skyriuje „Vakarų Europoje“ mini ir gana pragmatiškas Vienuolio apybraižų atsiradimo aplinkybes: „Leokadija Žukauskienė buvo protinga ir apsuokri moteris: ji viena vaistinės reikalus geriau tvarkė nei vyras, kurs tuo tarpu važinėjo po Italiją, maudėsi kurortuose, išleisdamas didelius pinigus (jų gaudavo iš žmonos ir iš *Lietuvos aid*o redakcijos už spausdinamus jo kelionių įspūdžius – ‚Laiškus mielam Motiejui‘ – po 50 centų už eilutę). Tokį honorarą nustatė, Gustainio teigimu, pats prezidentas su kun. Mironu, rodos, tada ministru pirmininku, nes specialių lėšų tokioms ‚švietimosi‘ kelionėms valdžia neturėjo, o laikraščio oficiozo deficitą vis tiek padengdavo. Tai buvo labai aukštas honoraras, nes eilinis korespondentas gaudavo tik po 15–20 centų, ir tik toks Ignas Šeinius nerašydavęs į *Lietuvos aid*ą, jei negaudavęs po 40 centų, o K. Binkis, kalbėdavo, už savo ‚Tamošių bekepurį‘ *Mūsų rytoj*je gaudavęs po litą už eilutę“. (p. 110–111)

autorius kritika savo kelionių apybraižų literatūrinei vertei, vis dėlto smalsu žvilgtelėti į tai, kas „skubotai parašyta“, nes „skubotai“ gali reikšti daugiau nei paliktų vidinis cenzorius ir mažiau nei paliktų megalomaniškas autorius, kuriantis legendą apie save ateities kartoms. Juoba *Raštuose* turime retrospektyviai „neapdorotą“ teksto variantą (kitaip nei pasielgė Antanas Vaičiulaitis su *Italijos vaizdais*). Pirminio išpūdžio fiksažai čia liko artimiausi keliavimo patirtims. Sąlygiškai spontaniškas, neapvalytas nuo *kalbėtoju kalbančios kalbos proveržių* sakyamas leidžia išgirsti daugiau nei buvo numatyta pasakoti paties autoriaus.

Vienuolio kelionių apybraižų palikimas gausus: „Kalėjimo išpūdžiai“ Metecho tvirtovėje (neįtraukti į *Raštus*), „Krymo išpūdžiai“ (1917, apie Jaltą, Balaclavą, Koktebelį), „Į svetimus kraštus“ (1930, Vokietija, Austrija, Italija), „Italijos Rivjera“ (1931), „Iš mano nuotykių svetimuose kraštuose“ (1931, Sicilija, Sirakūzai), „Iš Birštono kurorto“ (1934), „Laiškai iš Paryžiaus“ (1937), „Laiškai iš Suomijos“ (1938), „Nuo Anykščių iki Šventosios uosto baidare „Anykšta““ (1938), „Broliškose respublikose“ (1946, Minskas, Maskva, Gruzija, Abchazija, Armėnija), „Vėl Kaukaze“ (1951).

Kiekviena kelionė – tai pirmiausia vertybinis erdvės padalinimas, skirties tarp *sacrum* ir *profanum* įvedimas. Ribos tarp šių sričių peržengimas dažniausiai susijęs su didesnio ar mažesnio laipsnio ritualizavimu. Keliavimo „išoriškumas“, t.y. vietos ir laiko kaita, visuomet įgyja subjekto būsenų kaitos atitikmenį. Lenkų kultūrologė Magdalena Sztandara straipsnyje „Šventos vietos ir vietos prakeiktos“ pastebi šiuolaikinės erdvės aksiologijos tendenciją išplėsti laisvės momentą sakralizacijos sąskaita:

Erdvės aksiologijai ryšys *orbis interior* – *orbis exterior* lieka aktualus ir vėliau įgauna formą konkrečių bei atitinkamomis vertėmis prisodrintų vietų, turinčių savo opozicinius atitikmenis. Šiuolaikinė erdvės aksiologija jau nebėra tokios galingos ontologinės prigimties, nėra tokiu laipsniu „sakralizuota“.

Dabarties visuomeninė–kultūrinė realybė erdvę suvokia kaip tam tikro išėjimo sritį. Ji asocijuojasi su išsiplėtusia ir beribe laisve.²

Toks erdvės suvokimas itin būdingas Vienuolio kelionių apybraižoms. Jo kelionių erdvę konstruoja ne tiek *sacrum-profanium* skirtis, kuri vyrauja magija

2 Magdalena Sztandara, “‘Miejsce święte i miejsce przekłete’. Szkic o antyurbanizmie ‘Wiejskich Społeczności Alternatywnych’”, in: *Przestrzenie, miejsca, wędrówki. Kategoria przestrzeni w badaniach kulturowych i literackich*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2001, p. 55.

ir religija pagrįstoje sąmonėje (jos aiškūs pėdsakai matyti Vaičiulaičio kelionėse), kiek *laisvės-svaržymo* būsenų priešprieša, implikuojanti begalybės ir ribos reikšmes. Tiesa, Vienuolio tekstuose jos aktualizuojamos daugiausia pačiu banaliausiu pavidalu – kalėjimo ir laisvo keliavimo, vietų kaitos ir judėjimo sustabdymo vaizdiniais. Įkalinimo, sustabdymo motyvai stipresni apybraižose „Kalėjimo įspūdžiai“, „Nuo Anykščių iki Šventosios uosto baidare „Anykšta“, „Antras laiškas iš Paryžiaus“. Jose artefakto ar gamtovaizdžio meditacija paradoksaliai sutampa su negatyvių įkalinimo reikšmių telkiniu – tai sustojimo būseną, „iškrentanti“ iš keliavimo aprašo. Negana to, laisvės kulminacija, kurią reprezentuoja įsigalinti tarybinė santvarka bei sustabdoma kaita, netgi pati istorija, panegiriškose Vienuolio apybraižose dviprasmiškai pristatoma kaip „prižiūrėjimas, saugomas“ pasaulis. Į jį atvyksta „gubernatorius“, t.y. rašytojas-liaudies deputatas, šįsyk jau ne Metecho tvirtovės kalinys („Dabar Metechos tvirtovė nebe kalėjimas, o muziejus“³). Keliautojas yra kitų rašytojų (Gruzijos) prižiūrėtojas, primenantis Nikolajaus Gogolio revizorių, su kuriuo save lygina Vienuolis. Itin taupus pokalbis tarp dviejų buvusių Metecho tvirtovės kalinių tik sustiprina bandomą nuslėpti pačios situacijos melagingumą. Priverstinis, „parodomasis“ (iš dalies ir apeiginis dėl tarybinei visuomenei būdingo veteranų – patronų – sureikšminimo) tariamai laisvų žmonių pokalbis nesiriša. Jame daugiau numanomo tarybinių žmonių mintijimo negu žodžių. Du buvę kaliniai tyli dviprasmiškai: vienas – iš baimės pasakyti, kitas, dėl savo kardinaliai pasikeitusio vaidmens, – iš baimės išgirsti. Ši scena yra kontrastas apybraižoje „Kalėjime“ vaizduojamam susitikimui su kalėjimo prižiūrėtoju. Vienuolis (kalinys) susitinka buvusį suolo draugą iš Liepojos gimnazijos, su kuriuo negali laisvai kalbėtis, tačiau varžomi jausmai ir priverstinė tylą abu draugus tiesiog „sprogdina“.

Visose Vienuolio apybraižose kelionių horizontas sutampa su hedonistinių gyvenimo poreikių patenkinimu, savotišku Rojumi Žemėje. Tai kūno be sielos išganymo siekinys, priešingas piligriminių kelionių perspektyvai artėti prie sakralumo. Vienuolio kelionė visuomet nukreipta į kažkokią utopinę idealybę, kurioje baigiasi istorija. Tai visiškos pusiausvyros vieta, kurioje sveikas ir sotus kūnas mėgaujasi visais įmanomais civilizacijos pasiekimais, o tauri esteto dvasia turi galimybę bet kada išgyventi katarsį. Tiesa, neįprastu būdu – neatsiverdama skausmui, užuojautai ar baimei.

3 Antanas Vienuolis, *Raštai*, t. 6, Vilnius: Vaga, 1988, p. 437 (apybraiža „Vėl Kaukaze“). Toliau cituojant šią knygą tekste skliaustuose nurodomas tik jos puslapis.

Šios utopijos centre galima įsivaizduoti jauną sveiką kūną, spinduliuojantį pasitikėjimu ir beatodairiška drąsa formuoti „idealų“, t.y. kūnui patogų pasaulį. Vienuolio pasakotojas – gyvenimo kokybės žiniuonis – žavisi Vokietija ir Italija, jų nacionalsocializmu ir fašizmu, įtvirtinusių šalyse tvarkos, saugumo ir gerovės standartus, kurie gerokai pralenkia įprastus jo tėvynainiams. Pasakotojas stebi aplinką, skatina lietuvius mokytis iš šių valstybių, didaktiniais sumetimais dažnai pateikia statistinių duomenų. Euforija, būdinga civilizacinę pažangą aukštinančio turistų kelionėms, dar labiau sustiprėja apybraižose, skirtose išaukštinti tarybinės pramonės ir žemės ūkio pasiekimus. Tik tekstuose apie tarybines respublikas autorius jau nesileidžia į statistiką, čia vis abstrakčiau, „mitiščiau“ vaizduoja tarybinės pažangos „realijas“. Apskritai 1930–1938 m. Vienuolio kelionių apybraižose ryškėjantis *bauhausui* būdingas urbanizacijos, mechanizacijos patosas, formavęs fašizmo ideologijos stilistinę atramą, yra genetiškai giminingas *socialistinio realizmo raiškiai*. Nekyla abejonių, kad rašytojas visiškai nuosekliai tą pačią vertybių dominantę kaip nekintantį pasakojimo pamatą išlaikė ir sovietmečiu (1946–1951) rašytose kelionių apybraižose. Tai žmogaus-antžmogio-kolektyvinio padaro jėga. Tik tarybinį gyvenimą Vienuolis vaizduoja kaip sėkmingą vakarietiškyjį patirčių implantavimą. Savo kelionėse ieškotą Rojų jis pasiekia tarybinėje šalyje. Glorifikuoja tarybinį darbą, gamtos užkariavimą, jos pavergimą žmogaus reikmėms, pavertimą amžinu sodu ir daržu, pajūrio – sanatorijomis, miestų – tobulai veikiančiais (išasfaltuotais ir gerai mechanizuotais) fabrikais. Ši sumitinta tarybinė idealybė remiasi ta pačia kolektyvinio subjekto galia užkariauti ir formuoti pasaulį.

Laisvo keliavimo tikslas – turistinis, poilsinis, pažintinis. Kelionė turinti būti maloni ir būtina patogiai, kaip įprasta smulkios miestietijos luomui, net jei ne visai pagal kišenę:

Žinoma, Motiejau, ir gražu, ir malonu, ir tarytum kur į dausas plauki, bet kai atsimeni, žmogus, kiek užmokėjai už naktigultą, pietus, karolius ir kitus menkniekius, ir kai pamanei, kad dar reikės mokėti ir už gondolą, ir už barkarolę – už dainą, ir už žibintus, ir dar arbatai duoti, – tai regis, lyg kad tau ant ausies „Verkit aniuolai“ giedotų! (220)

Kelionės metu siekiama sukaupti ir savo tautai perteikti kitų valstybių žinijos bagažą, iš jų civilizacinės patirties atsirinkti naudingą Lietuvai ir ją vietoje įdiegti.

Vienuolio keliautojas geidžia sužadinti ne tik lietuvių poreikį tobulinti esamas technologijas, bet ir supratimą, jog taip pat būtina keisti papročius ir elgseną.

„Antrame laiške iš Suomijos“ išplėtotu pasiruošimo kelionei epizodu rašytojas apibendrina kone visų savo pažintinių kelionių tikslą – „iki paskutinio siūlelio iščiupinėti“ kitą šalį:

Ekskursantai vėl subruzd. [...] Vieni buvo apsikabinę žiūronais, žemėlapiais kartogramomis, fotoaparatais, kiti jau iš anksto užsidėję mokslinius ir spalvotus akinius; poetai, žurnalistai ir rašytojai vilko pilnus portfelius bloknotų ir įvairios apie šiaurės kraštus literatūros; įvairaus plauko specialistai laikė rankose savo mokslo instrumentus, o vienas atsivežė net instrumentą Suomijos ežerų gilumui matuoti. Žodžiu, jau Kauno geležinkelio stotyje paaiškėjo, kad ši ekskursija pasiryžo vargšę Suomiją iki paskutinio siūlelio iščiupinėti. (362)

Taip nusiteikęs Vienuolis tyrinėja Italiją, Vokietiją, Austriją: žavisi vokiečių ir austrų darbštumu, gebėjimu organizuoti darbą, susivienyti nepaisant socialinių skirtumų; pabrėžia išoriškai demonstruojamą austrų pilietinę lygiavą (maistas, drabužiai, pagarba kiekvieno luomo atstovui); jam patinka laimingų italų laikysena – per daug nesirūpinti rytdiena, pasitenkinti tuo, ką turi šiandien. Tai vis stereotipiniai tautų charakterių įvaizdžiai, retokai įvelkami į meninio vaizdo drabužį. Kartais prasiveržia beribio optimizmo ir perdėto rimtumo fragmentai, skirti autoriui aktualiems kelionių potyriams, ypač gyvenimo gerovės apraiškoms. Antai Italijos gyvenimą Vienuolis regi kaip vadavimąsi iš nuosmukio, patirto dėl Pirmojo pasaulinio karo: apybraižose „Italijos padangėje“ ir „Merano kurortas“ (1930) autorius pakiliai aprašo saulėtą italų optimizmą, kurį įžvelgia fašistų demonstracijoje ir karnavalinėje eisenoje. Atrodo, kad šiomis apybraižomis Vienuolis formuoja tam tikras kulminacines paraboles, kurios daugiau ar mažiau akivaizdžiai kartosis visuose apybraižų rinkiniuose. Fašizmas jam pasirodo kaip kelias išsilaisvinti iš skurdo ir apskritai iš netobulo žemiško gyvenimo. Tai būdas priartėti prie Rojaus.

Po dvidešimties metų tarybinę pažangą Vienuolis propagavo su tokiu pačiu įkarščiu, kaip tarpukariu eurofizavo fašizmą. Apybraižoje „Vėl Kaukaze“ (1951) rašytojas sukūrė žmogaus reikmėms pažabotos gamtos-amžino sodo paveikslą. Kartu autorius pakeitė anksčiau vyravusį romantiškas kalno kaip žmogaus laisvės vaizdinį: čia žmogus sunaikina kalną. Sprogdinamų amžinų kalnų motyvą lydi

patosas apie naujų gyvenviečių statybas bei klestinčią sovietinę gerovę: „O kolūkiai čia visi milijonieriai, su milžiniškais arbatos, tabako, rožių, citrinų, apelsinų, mandarinų, bambuko, vynuogių laukais [...]. Šių dienų mūsų Užkaukazė – tai palaimingiausias žemės kraštas, kuris tarybinės santvarkos sąlygomis neša visiems darbo žmonėms didelę naudą ir palaimą“ (440–442)⁴.

Vienuolio kelionių apybraižose, aukštinančiose fašistinės Italijos pažangą, nerasime nė lašo vaičiulaitiškos pasakinės ironijos, pašiepiančios minios garbinamą mažąjį Dučę, valdovą-uodą. Nors Vienuolis dažnai pasitelkdavo farsą ir paradokšą, kad visiškai nesusitapatintų su pasakojimo idėja, tačiau fašizmui skirtuose fragmentuose nepaliko jokių ironizuojančių refleksijų, pavyzdžiui: „Didysai naujos Italijos vyras Musolinis – ir jis retkarčiais atskrenda aeroplanu iš Romos, kad čia, Kaprio salos tylumoje, praleistų dieną kitą, o kitą sykį tik keletą valandų, ir kad čia, *Grand* hotelio salėse, apgalvotų valstybės reikalus“ (253).

Visu rimtumu pavaizdavęs Italijos išgyvenamą ekonomikos pakilimą, Vienuolis išplėtotai aprašo Veronoje aplankytą žemės ūkio parodą. Užuoat bent žodeliu užsiminęs apie miesto vaizdus ar literatūrines asociacijas, jis žavisi italų pramonės ir prekybos pasiekimais, giria tenykštę laivybą. Pažangos pagrindu laiko visuotinį fašistinį optimizmą, kuriuo pakiliai trykšta minia, demonstruojanti fizinę žmogaus jėgą:

Nors užsienių spauda gan įvairiai apibūdindama rašė ir rašo apie patį Italijos fašizmą ir fašistus, tačiau šiandien toji tautinė organizacija yra taip tobula ir taip giliai įleidusi šaknis, kad fašizmo nuo tautos ir tautos nuo fašizmo atskirti jau nebegalima. Iš pradžių buvo manoma, kad fašizmas – tai tik gabaus diplomato padaras, kad tik laikinas reiškinys, pilnai atitinkąs pačių italų temperamentą, ir kad užsidegęs kaip šiaudai – vėl užges, bet jau praėjo keli metai, o fašizmas stiprėja, vis tobulėja, vis gilyn ir gilyn leidžia į pačią tautą šaknis ir auklėja pačią tautą. (179)

Venecijoje Vienuoliui teko matyti fašistų iškilmes ir parodą, kuriuos apybraižoje pavaizdavo su smulkiausiom detalėmis, susitapatindamas su minios isterija, be jokio emocinio konflikto, netgi be stebėtoju paprastai būdingo objektyvaus atsitolinimo:

4 Tas pats pažangą aukštinantis optimizmas skamba apybraižoje „Iš Birštono kurorto“ (1934), *Ibid.*, p. 303.

Iš pradžių praėjo būsimieji fašistai – mažamečių vaikų būrelis, suorganizuotas kažkokio vaikų darželio; berniukai visi buvo parėdyti fašistų uniforma, kiti nešėsi už pečių žaisliškus šautuvėlius ir stengėsi žingsniuoti kaip dideli [...]. Paskutiniai toj eisenoj ėjo su savo orkestru ir vėliava augaloti parinkti vyrai, pasirišę ant kaklo, ant juodų marškinių, raudonas skareles. Žygiavo jie nepaprastu žingsniu, lyg įsisiūbavę, visu liemeniu lingavo į šalis, ir buvo panašu, kad tuo metu pasileis jie visi bėgti. [...] Juos minia sutiko nepaprastai triukšminga ovacija ir iš kai kurių balkonų apibėrė gėlėmis. Įsijaudinusios sinjorinos plėšė iš savo kasų gėles ir mėtė jomis į tos skilties vadus... (180–181)

Įsidėmėtina, jog šią „eilinę metinę“ fašizmo šventę rašytojas palygina su bolševizmo protrūkiu Rusijoje: „man priminė Rusijos perversmo metus, kai, nugriovus caro valdžią, laisvos minios išėjo gatvėn“ (179).

Apybraižos „Italijos padangėje“ ir „Merano kurortas“ publikuotos viena po kitos, todėl jose išryškėja fašistų parado ir karnavalinės eisenos vaizdų kontrastas. Karnavalo „stebėjimas“ iš džiovininkų palatos balkono (puota mirties perspektyvoje) Vienuoliui leidžia išvengti kičui būdingo vienaplanio pasakojimo patoso. Perfrazuojant Susanos Sontag žodžius apie fašizmo propagandai dirbusios režisierės Leni Riefenstahl filmą „Valios triumfas“, istorija tapo teatru⁵. Vienuolio apybraižose įgyjama kolektyvinė galia, triumfuoja jėga, o ekstazę sukeliantis pasiaukojimas atšaukia kasdienybę.

Fašistinių demonstracijų vaizdams, kuriuose aukštinama žmonių minios jėga, artimas Vienuolio kalno vaizdinys. Kalnas yra labai svarbus tiek Vienuolio, tiek Vaičiulaičio kelionių apybraižose. Jis implikuoja pavaldumo santykį, nors šiems rašytojams skirtingai simbolizuoja hierarchinę pasaulio sandarą. Vaičiulaičiui kalno provaizdis yra Olimpas. Jam tai visuomet yra susitikimo su *sacrum* vieta, palaiminimo, sankcionavimo, karūnavimo vieta, kurioje aiškiai veikia aukščiausioji galia. O Vienuoliui kalnas yra vieta, kurioje žmogus tampa antžmogiū, be to, savo paties valia. Šis žmogus užima hierarchijos viršūnę be sąlyčio su *sacrum*. Nepaisant Vienuolio romantinio polėkio, iš kurio radosi Kaukazo legendos, nepaisant jo nuolat pabrėžiamos Kaukazo kalnų vertės (jie labiausiai

5 Сьюзен Зонтаг, *Мысль как страсть*, Москва: Русское феноменологическое общество, 1997, p. 124.

įkvėpdavo⁶), jo tekstuose kelionės kalnuose itin retai veda į meditaciją. Vienuolis stebi pasaulį pirmiausia mokslininko gamtininko, geografo, ekonomisto, sociologo akimis. Dažnai žvilgsnį fokusuoja lyg dailininkas impresionistas ir su pasimėgavimu fiksuoja spalvinių dėmių, susiliejančių peizažo kontūrų kaitą, kartais valiūkiškai lyg futuristas stebisi Vakarų miestų judrumu (Berlyno, Paryžiaus). Tačiau ši saugi, objektyvuojanti žvelgimo prizmė beveik niekada nepereina į maldininko, atsiskyrėlio, vienužio-vienuolio pamaldų žavėjimąsi pasauliu kaip aukštesnės valios kūrinium (tai svarbu Vaičiulaičiui, kone visuose pasaulio – ir natūros, ir kultūros – reiškiniuose išvelgusiam jos lemiamą dalyvavimą).

Vienuolio keliautojas kartais prisiima tarpininko tarp žmonių ir dievų pasaulių vaidmenį – „apsimeta“ Odisėjumi (ši paralelė dažna Vaičiulaičio kelionių knygoje), susitinka su mirusių tautiečių vėlėmis ant Etnos-Velnių kalno. Apybraižoje „Laiškai iš Sicilijos salos“ kalnas vaizduojamas kaip Pragaro vartai (fabrikas). Tačiau odisejiškas gestas šiuose tekstuose tik užmezga santykį su kolektyviniu subjektu. Vienuolio keliautojui rūpi atsidurti ne Kūrėjo akivaizdoje, o išvysti save patį minios akimis, nes taip jis tampa antžmogiu. Pavyzdžiui:

Jie stebėjos, kad aš vienas, su lazdele ir su odiniu maišeliu ant pečių drįstu kopti į tą prakeiktą kalną, kur naktį kelia savo puotas 40 000 velnių! Ir kai aš pakrutėdavau, jie žiūrėdavo tik, ar nesiskiria po mano kojomis žemė! Aš jiems buvau ir galiūnas, ir drąsuolis, ir antžmogis!⁷

Šiame fragmente autorius vengia romantinio patoso, pasakotoją gelbėja šypsena.

Vienuolio vaizdinioje ryški ne tik kalną antropomorfizuojanti vaizduotė, bet ir Prometėjo uolą bei Kristaus Golgotą metonimiškai siejanti fantazija. Sąsajos tarp kalno ir pragaro, tarp žmogaus ir kalno kaip prakeiktos vietos išryškėja Vienuolio legendose „Užkeiktieji vienuoliai“ (1906, gruzinų legendos motyvais), „Kruvinojo keršto uola“ (1943–1947, kabardinų motyvais), „Gražuolis Lalos kalnas“ (1947, azerbaidžaniečių motyvais). Pavyzdžiui, Prometėjas kenčia

6 Vienuoliui Kaukazas taip pat svarbus kaip vieta, kur išsiskleidė Michailo Lermontovo herojaus didvyriškumas, antžmogiškumas (Jokūbas Skliutauskas, „Antanas Vienuolis ir Gruzija“, in: *Antanas Vienuolis šiandien*, Vilnius: Vaga, 1984, p. 130).

7 Antanas Vienuolis, *Raštai*, t. 1, Vilnius: Vaga, 1985, p. 268.

prikaltas prie „žilo Elbruso“⁸, nuo Ačkordo kalno viršūnės vienuoliai mato „nuo gaisrų raudoną Kazbeką, kurio viršūnėje kybojo prie kryžiaus prikaltas Kristus, įsmeigęs akis į liepsnojantį kraštą“⁹. Kristui išnykus, kalnas „dar labiau paraudo nuo naujai ugnies apimtų Gruzijos aulų ir apžėrė raudonais savo sniegų atspindžiais jau suakmenėjusių vienuolių statulas“¹⁰.

Kūrinyje armėnų legendos motyvais „Mieganti Ararato mergelė“ (1947) Araratas iškyla kaip žmonių kultūras naikinęs kalnas Masis. Tai ypač įdomu Vienuolio socrealistinių apybraižų fone, kur gamtos „nugalėjimas“, „pavergimas“ prilygsta legendoje minimam dievų įsikišimui į žmogų naikinančio kalno–mirties veiklą:

Jis [aukščiausias, pranašiausias ir nuostabiausias kalnas Didysis Masis – IV] buvo padengtas tokiu storu suledėjusio sniego sluoksniu, kad jei jis visas iš karto būtų pradėjęs tirpti, tai per kelias dešimtis dienų ir naktų būtų nuplovęs nuo Urartu plokštikalnės lygumos visa, kas buvo gyva, kas augo, kas žmonių buvo sukurta, ir paskandinęs vandenyje visą Thogarmos ir Mini šalį, kaip kad buvo jau atsitikę prieš daug tūkstančių metų.¹¹

Tik ilgainiui dievai „civilizuoja“ kalną ir sutvarko taip, kad vandens perteklius požemiais nutekėtų į Mesopotamijos klonius.

Vienuolio kalno vaizdiniui tinka Sontag mintis apie kalną Riefenstahl filme „Žydra šviesa“, teigianti, kad tikslingumo, skaistumo ir mirties temos jame įgavo alegorinę prasmę: „Kalnas paprastai buvo vaizduojamas kaip itin gražus ir pavojingas reiškinys, turintis stebuklingą galią pažadinti savęs įtvirtinimo siekį ir kartu bėgimą nuo savęs į didvyriškų žmonių draugiją bei mirtį...“¹².

Panašus didvyriškos žmonių draugijos ieškojimas svarbus Vienuolio Rojaus vaizdiniui. Jis nuolat iškyla Krymo, Austrijos Alpių, Italijos kurortų aprašymuose ir kontroversiškai jungia trumpalaikės gerovės ir neišvengiamos mirties pradus. Apybraižoje „Merano kurortas“ rašytojas tą vietą tiesiogiai lygina su Rojumi, o netiesiogiai – per aluzijas į Antano Baranausko *Anykščių šilelį* – su Lietuva. Pastaroji Vienuoliui tampa Rojaus provaizdžiu. „Pirmajame laiške iš Italijos“ rašė:

8 *Ibid.*, p. 115–116.

9 *Ibid.*, p. 113.

10 *Ibid.*, p. 114.

11 *Ibid.*, p. 138.

12 Сьюзен Зонтаг, *op. cit.*, p. 117.

Vaikštai sau vienais vasariniais, suku lazdelę ir negaliu atsigėrėti Italijos gamta. O aplinkui palmėse gegutės gieda, lakštingalos, strazdai, pečelundos kliauga. Ir visur žalia, liekna, gryna – kaip vasarą Anykščių šilely. Saulė taip kepina, kad bijau ir skrybėlės nusiimti. Tu, mielas Motiejau, šiuo laiku gal be veltinių ir užmalų ir nosies oran negali iškišti, o aš – matai?! (207)

Šioje apybraižoje prisiminęs Biblijos ir „senų tautų padavimų“ pasakojimus apie Rojų, Vienuolis savosios epochos kraštuose taip pat mato vietų, vertų vadinti „Žemės dausomis“: Krymas, italų ir prancūzų Rivjera, Amerikos Florida, Himalajų atkalnės, Meranas Tirolio kalnuose. Rašytojas neutralizuoja Krymo kelionėse užsimezgsią romantišką miesto-gamtos, aristokratijos-plebėjų prieštarą: antai pasakotojui atrodo reikalinga pasakyti, kad Meranas ne vien aristokratų kurortas, o atviras ir vargingesniems ligoniams. Dabar jam rūpi visiška gamtos ir žmonijos harmonija, juokas ir pokštai, karnavalų ekstazė, kurioje „Kiti juokiasi ir kosti, kosti ir juokiasi, ir tik kai labai jau piktas kosulys iškreipia veidus, tokie žiūrėtojai susigriebia, sukasi į šalį ir jau liūdnomis akimis iš tolo lydi užiantį karnavalą“ (185).

Itališkas ir prancūziškas Rojaus variantas Vienuoliui nepriimtinas, esą tai nuobodulio, tingėjimo ir paviršutiniškumo samplaika. Rojaus išsipildymą rašytojas regi tik tėvynėje, o iš svečių šalių jam magą importuoti Lietuvon tik gerovę gaminančias technologijas. Apgailėjęs, kad „per ilgai mes rūgome rusų katilė ir per ilgus amžius buvome lenkų ‚blėkais‘ penėti“ (356), Vienuolis viltingai kuria sodrią ateities viziją: „ir mūsų Lietuva bus mūrinė, elektrifikuota, eksfaltuota; krašte išsivystys pramonė, prekyba; atsiras savų kvalifikuotų meisterių, darbininkų; naujakurių ūkiai pasipuoš sodais, keliai apžels medžiais, o mes patys pasidarysime krikščionys ne tik iš paviršiaus, bet ir sieloje...“ (356).

Vienuolio kelionių aprašymuose labai dažnai pasigirsta hedonistinių nuotaičių, kurias kartais lydi autoironijos gaidelė, tačiau paradoksaliai stipriai pabrėžiamas keliautojo kaip tautos vedlio ir mokytojo vaidmuo. Drįščiau teigti, jog tai riterinių klajonių aidas¹³. Vienuolis ir Vaičiulaitis sukūrė du skirtingus keliaujančių riterių tipus. Ir vieno, ir kito autoriaus kelionių apybraižos, kad ir kaip skirtųsi jų literatūrinė vertė, turi bendrą keliavimo pobūdį – tai *ekspansyvus*

13 Apie riterių ir pikarų kelionių archetipus plačiau žr. Anna Wiczorkiewicz, *Wędrowcy fikcyjnych światów: Pielgrzym, rycerz i włóczęga*, Gdańsk: Słowo/obraz terytoria, 1996.

erdvės suvokimas ieškant pasaulį tobulinančio recepto. Prisiminus, kad abu autoriai žavėjosi pasakos ir legendos žanrais, nestebina jų gyvai suvokiamas poreikis kalbėti kolektyvinei sąmonei ir ją formuoti. Pasaka ir „tikrovė“ jiems yra dvi to paties siekinio apraiškos. Pavyzdžiui, „Septintame laiške iš Paryžiaus“ Eifelio bokšto pirotechniką, fontanus ir Saulės sistemos modelį Pasaulinėje parodoje Vienuolis pristato kaip žmogaus daromus stebuklus: „Leidžia jas [ugnis – IV] iš Eifelio bokšto viršaus, apačios ir iš šonų. Kartais papliumpa jų ištisi žvaigždynai sietynai ir sudaro „žvaigždžių rūkus““ (343). Nusakant įspūdžius, keliskart pakartojamas žodis „pasaka“ ir apibendrinama: „Aš manau, kad nei broliai Grimai, nei Andersenai, rašydami savo pasakas, nesitikėjo, kad jų fantazija bus kada nors įkūnyta tikrumoje“ (345).

Tiek Vaičiulaitis, tiek Vienuolis akcentuoja klajojančių riterių pašaukimą vienyti su savo tauta-suverenu, kuriam ketina atvežti išsigelbėjimą nuo civilizacinio-kultūrinio atsilikimo. Vienuolio kelionių atveju šis žinojimo ir dvasinių gėrybių šaltinis labiau primena ne Gralį, o ožkos Amaltėjos (gausybės) ragą, tai daugiau su materialinių vertybių šaltiniu susijęs gerovės įsivaizdavimas. Vienuolis žavisi vakarietišku technologijų pažanga, gerai sustyguota Vokietijos miestų struktūra ir transporto darbu, italų, austrų ir prancūzų turizmo bei poilsio aptarnavimo kokybe (mano, jog lietuviams būtina jos siekti). Minėto suvereno, kolektyvinio subjekto, alegorija tampa laiško adresatas Motiejus, kuriam deka-meroniškai „atvirai“ pasakojami kelionių nuotyčiai. Šis kreipinys yra akivaizdi Vienuolio pastanga suteikti savo kelionių apybraižoms „Į svetimus kraštus“ daugiau intrigos ir paversti jas nuotyčio novelėmis (Malonus Prietelius ilgainiui virsta Motiejumi). Keliautojas nesidrovėdamas pasakoja didaktiniais periodais, kuriuose lygina tautų charakterius, elgesio normas, iškelia lietuviams naudingus tobulėjimo projektus.

Vaičiulaičio kelionių piligrimiškumas (ypač *Italijos vaizduose*), nepaisant nuolat pabrėžiamo aukščiausiojo autoriteto kaip klajonių ašies, vis dėlto yra artimas Vienuolio „bedievėms“ kelionėms tam tikra avantiūrizmo, pirmiausia žinojimo avantiūrizmo, doze. Juos viliojanti nuotyčio esmė – pažinti ir pasisavinti. „Antrame laiške iš Paryžiaus“ („Monos Lizos“ pagrobimas) Vienuolis kuria farsą: turistą, suimtas už bandymą pagrobti paveikslą, „teisinasi“: „– Ponuliai, – sakau, – aš ne gangsteris koks ar plėšikas, aš doras pilietis ir ramus Prancūzijos svečias: aš atvažiauju ne jūsų tvarkos drumsti, o į parodą, jūsų pasaulio pažangos ir meno turtų pasižiūrėti...“ (319).

Vaičiulaičio kelionėse nuotykiu mažiau, nes jis keliauja jau žinodamas, ką atras. Kelionėje jis tik pasitikrina, ar neprarado prieš išvykstant turėtų galių ir krypties, pasitikrina savo kompetencijas ir jas palaiko per santykį su aukštesniąja valia, kuri jam atsiveria daiktiškoje iš anksčiau žinotų objektų (jų istorijų) būtyje. O Vienuoliui nuotykis yra labai svarbu, nes jis keliauja ieškoti neapibrėžto, vos apčiuopiamo tikslo. Jis stebi ir, lygindamas dabarties bei praeities patirtis, stengiasi teisingai pasirinkti kelionės kryptį, kurioje dar tik išryškės jo miglotai nujaučiami tikslai. Ieškodamas naudos sau ir tautai, jis yra atviras atsitiktinumo (?) įnoriui. Tai pašaukimo ir palaiminimo laukiantis riteris, o ne jį gavęs ir aiškiai savo tikslą suvokiantis Vaičiulaičio keliaujantis riteris.

Vienuolio klajotojas imasi naujojo Prometėjo misijos su farmacininko įkarščiu. Gilindamasis į savo tautos dvasios negalavimus, ieško jiems gydymo receptų: dažnai lietuvių ydas sieja su neigiama slavų kultūros įtaka (pompastika, nesaikingumas, teatrališkumas, švaistūniškas santykis su materialinėmis gėrybėmis, nepatikimumas, atsainumas darbe). „Krymo įspūdžiuose“ tokio mesianizmo dar nedaug, estetas kur kas mieliau mėgaujasi kalnuotu kraštovaizdžiu, net bando įskaityti peizaže Aukščiausiojo rašmenis, susijusius su žmogaus likimu. Tačiau, kitaip nei Vaičiulaičio meditacijose, čia nėra visiško pasitikėjimo savimi. Vienuolis nekuria keliautojo-žiniūonio tipo: gamtos rašmenys jam lieka neįskaitomi, o gyvenimo kelionės tikslas – nepasiekiamas. Beje, autorius labai dažnai pabrėžia kompetencijos stygių: negalįs įspūdžių adekvačiai perteikti žodžiais, užfiksuoti išvystamų peizažų. Kaip ir derėjo pagal tuomet daugeliui rašytojų priimtą romantinį menų hierarchijos įsivaizdavimą, Vienuolis tik muzikos galioms priskyrė pasakotojui rūpimą regimojo pasaulio transformaciją į artefaktą.

Vienuolio sukurtas laimintis, atrandantis keliautojas, nepaisant nekompetencijos, rizikos ir klajonių, vis dėlto imasi globėjo vaidmens, reiškia solidarumą su nuvainikuotu savo negatyvu – „paklydusiu riteriu“. Vienuolis pasakoja apie poeto Konstantino Balmonto, rusų sidabro amžiaus poezijos karaliaus, kryptį emigracijoje. Jiedu susitiko Paryžiuje, rusų emigrantų surengtame sviestainių baliuje. Vienuolis ironizuoja badaujančių rusų aristokratų senovišką manieringumą ir vertina juos kaip „buvusius žmones“, nes „gyvenimas visu šimtmečiu nubėgo pirmyn, o jie nieko nepamatė ir nieko neišmoko“ (495). Jų kelionė atrodo baigta ir fizine, ir egzistencine prasme; jie nebeieško, nebesimoko ir niekuo nebegali praturtinti savo tautos; jie įkalinti savo egzistencijos bergždumo, izoliuoti nuo suvereno: „Jų veiduose aš skaičiau tikrą viltį, kad štai greit sugrįš

jie visi į savo numylėtą nedalinamą Rusiją, užims savo buvusias aukštas vietas ir gyvens laimingai ir ilgai ilgai... Tai įvyks greit greit“ (350). Vienuolis poeto tiesiogiai neįvardija veikiausiai ne tik iš diskretumo, bet ir norėdamas (?) neutralizuoti realybės atspindžio betarpiškumą. Jis siekia bent kiek universalizuoti, „sulegendinti“ situaciją, o tai rodo, kad pati tema jam ganėtinai aktuali.

svečiuose pas vieną didelį poetų karalių turėjau garbės sėdėti už vieno stalo su dviem generolais, trim grafais, vienu kunigaikščiu ir vienu admiralu su poniam admiroliene. Stalan padavinėjo jaunutė grakštutė kunigaikštutė. Visi šitie dideli ponai man buvo labai jautrūs, ir kai poetas, mane su jais supažindindamas, pasakydavo mano ir mano tėvo vardą ir pavardę ir pridurdavo, kad aš esu rašytojas, visi sakė, kad mane gerai pažįstą, gyrė mano stilių, kūrinius; bet kadangi jie nežinojo, kaip aš rašau, prancūziškai, lietuviškai ar dar kaip kitaip, tai kalbą nuo mano kūrinių greit nukreipdavo į ką kita. (346)

Paryžius, o ne Roma įšventina keliaujančią Vienuolio riterį, kuris virsta pikaru¹⁴. Vienuolio kelionę į Romą galima perskaityti kaip kelionę riterio, ieškančio savo veiklai palaiminimo. Keliautojas pasirenka kelių kelią, vedantį į amžinybę, bet ne Dievo sankcionuotu keliu, o per paties žmogaus gebėjimus. Su Dievo galybe šis riteris susitiks Paryžiuje, per gamtamokslio pamokas Pasaulinėje parodoje, kur jį apstulbins astronominiai skaičiai kaip Dieviško Visatos plano išraiška. Tačiau prieš tai aplankęs Romą, keliautojas nusivilia Dievo pagarbimui skirtų apeigų prašmatnumu. Jis regi Rafaelio, Michelangelo, Leonardo Da Vincio šedevrus, bažnyčias („ėjau ėjau: ėjau dieną, ėjau naktį, ėjau ir vis žiūrėjau, grožėjau, stebėjau, užsimiršdavau, kur stovįs, ir ką matąs“, 220). Pro Vatikano salės langus stebi šv. Tėvo gvardijos muštrą. Ceremonijos ir pasaulio valdovų minia nupasakojami lygia greta kaip žmogaus galios atributai. Riteriui „sopa širdį“, kad Dievui reikia žmogaus tarpininkavimo, jo galios apginti *sacrum*: „į visa tai žiūri pro langus ir visoki netikėliai, nekrikščionys, bolševikai. Žiūri ir šypsosi. Norėtum žmogus jiems atsikirsti, paaiškinti, pateisinti, bet kai nežinai, kaip atsikirsti, kaip paaiškinti, kuo pateisinti, – tai ir sopa širdį“ (224).

Romoje Vienuolio riteris vis dar kelyje, nepasiekęs geidžiamos vietos. Jo keliavimas Via Apija ir katakombomis – tai vis kelio multiplikavimo ritualai,

14 *Pícaro* ispanų kalboje reiškia šelmį, valiūką, bastūną, perėjūną; žodis taip pat žymi pikareskio romano herojų.

tai ėjimas keliavimo simboliais. Tačiau šis ritualas neatveda keliauninko į ieškotą tikslą. Net ir audiencija pas Popiežių neįšventina į pašauktojo būseną: visas keliautojo dėmesys sutelktas į šventojo valdovo išorę – spindesį, apeigas, atvykusių hierarchų minią. Taip pat – į Popiežiaus parodytą gailėstingumo gestą: jo valia pasodinamas klūpantis senelis. Ritualo, hierarchiją pabrėžiančio reglamento nepaisymą Vienuolis pateikia kaip dviprasmišką katalikiškos pompastikos ir gailėstingumo sandūrą: Popiežius „pakėlė tą senelį nuo grindų ir pasodino, tuo tarpu, kai kiti klūpojo tolei, kolei šv. Tėvas apleido šalę. Taip, Motiejau, didelių ir mostai dideli“ (225).

Vienuolio keliaujantis riteris, ironizuojantis Romos didybę, virsta pikaru. Jis pakartoja ritualo pažeidimą – persižegnoja kairiąja ranka: „Aš irgi ir kojom, ir keliais išvaikščiojau šventas vietas, visas šventenybes išbučiauvau, o ant galo taip susipainiojau, kad, išvažiuodamas iš Romos, braukš kairiąja ranka ir persižegnojau“ (228). Šie du „teisingą“ kryptį apverčiantys gestai – Popiežiaus malonė seneliui ir maištaujančio viliūko–pikaro atvirkščias persižegnojimas – sugriauna nusistovėjusią kelionės kryptį. Palaimintas, bet vis dar nepašauktas riteris–pikaras iškeliauja į Paryžių. Jam būdingas blevyzgos charakteris, jis gali suderinti kunigišką pašaukimą su hedonistiniu naujų malonumų išbandymu naujoje šalyje. Paryžiuje, bažnyčių–muziejų mieste, kurio „smegenys duos tai pačiai žmonijai ir amžinąją taiką“ (317), pozityvizmo idėjų įkvėpta keliautojo siela pagaliau susitinka su dievybe, šįsyk jau neslepiaama bažnytinių apeigų spindesio, o numanoma Pasaulinės parodos astronomijos paviljone (!). Vienuolio keliautojas pajunta žmogaus pažinimo ir galių ribas, užbrėžtas darvinizmo teorijos: „Kas ne kas, Motiejau, o jau žmogus-beždžionė tai ir man padarė blogą įspūdį“ (333). Nusivylęs, jog žmogaus protas nesugeba išaiškinti „visų pradžių Pradžios ir Pabaigos“, Vienuolio pasakotojas prisipažįsta pajutęs „savo menkybę, savo gyvenimo akimirką ir begalinę Dievo išminties tobulybę ir jo paslapčių šventenybę, kur yra viso ko Pradžia ir Pabaiga“ (333).

Vienuolio keliautojas „paslenka“ iniciacijos vietą nuo tradicinės-istorinės į modernią, nuo Romos į Paryžių, tinkantį hedonisto poreikiams. Atrodo, kad tai ne vietų kaita, o sankcionuojančios institucijos slinktis: ne Dievas, o žmogus turi palaiminti klajojantį. Paryžius, kaip ir kalnas, tampa dar vienu keliautojo-lėmėjo invariantu. Būdamas šiame mieste Vienuolis ironizuoja savo dvasinio tapatumo – vienatvės, vienuoliškumo – atramą. Jis dviprasmiškai pateikia apokaliptines keliautojo galias „sujudinti“ vietą, sujaukti jos įprastą buvimo ritmą.

Antai vesdamas paralelę „griausmingam“ Juozo Tysliavos vykimui į Prancūziją, Vienuolis rašė:

iš vienos stotelės ir pasiunčiau telegramą: „Drebėkite, Paryžiaus supostatai, pas jus važiuoja tėvas vienuolis Antanas“. Atvažiuoju į Paryžių, žiūriu – mieste tikra sūdna diena: visi skuba, bėga, lekia, grūdžiasi, vieni kitiems ant kulnų lipa; čia būrių būriai į požemius sulenda, čia vėl kaip skruzdės pavasarį išsipilia, o auto, tramvajai, autobusai, sunkvežimiai zuja tik zuja įvairiomis kryptimis, įvairiomis gatvėmis, ir iš tolo regis, kad ten kas iškratė vėžių maišą. Po kojomis žemė dreba ir griaudžia požeminiai traukiniai. O auto sirenos, skambalai, įvairūs spalvoti šviesos signalai ir benzino garų timianas taip ir anestezuoja žmogų. (314)

Nežinia, ar Vienuoliui pavyko surasti ieškotą Gralį, bet jam tikrai pavyko pasiekti Rojų, o tai reiškia ir kelionės, ir keliaujančio riterių luomo pabaigą. Vienuolio keliaujantis riteris, ieškojęs pašaukimo ir palaiminimo, tapo pikaru ir galiausiai – tarybinėse apybraižose – kalėjimo prižiūrėtoju. Tai vienintelė dvi-prasmiška tarybinio rašytojo-funkcionieriaus tapatybės apibrėžtis, veikiausiai galėjusi išlikti ne itin reikšmingu laikytame kelionių apybraižų žanre. Kituose tekstuose Vienuolis demonstruoja „mirtinai“ rimtą ištikimybę socialistinei santvarkai (tai neabejotinai susiję su jo į Sibirą ištremto sūnaus situacija).

Visos Vienuolio kelionių apybraižos skendi ne tik laikmečiui būdingos fašizmo-komunizmo ideologijos padaže, bet ir mirtinai menui pavojinguose kičo prieskoniuose. Vienuolio pasakojimą gelbėja tik ironijos plotmė.

Travel Essays by Antanas Vienuolis: a Knight-Errant or a Pícaro?

Summary

The paper examines the travel essays by Antanas Vienuolis (written from 1930 to 1951) and compares them to the works of the same genre by Antanas Vaičiulaitis. Vienuolis' texts contain a tendency characteristic for the modern axiology of space to extend the freedom of travelling through sacralization. His travel space is based more on the opposition *freedom-restraints* than on the opposition *sacrum-profanum* (which is typical of mythological and religious consciousness). The essays of the 1930s present the pathos of urbanization and mechanization related to the rhetoric of fascist ideology that is genetically close to the stylistics of Socialist realism. The same homocentric attitude prevails in the works written in the Soviet time (from 1946 to 1951). Vienuolis glorified the strength of a traveller-superman that represents a collective subject. The travel essays of both writers present an expansive understanding of space and search for a more perfect world. However, Vienuolis and Vaičiulaitis created two completely different types of a travelling subject. Vaičiulaitis' knight-errant clearly realizes his purpose, while that of Vienuolis is waiting for calling and during the moment of blessing paradoxically turns into a pícaro (and a jailer in the texts of Socialist realism).

Key words: Antanas Vienuolis, travel essays, axiology of space, fascism, Socialist realism.
